

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ АПН ^УРАЇНИ

На правах рукопису

ЯВОРСЬКА Стефанія Теодорівна

**ФОРМУВАННЯ В УЧНІВ
ОРФОГРАФІЧНИХ УМІНЬ І НАВИЧОК
У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ БУДОВИ СЛОВА І СЛОВОТВОРУ
(на матеріалі шкіл з російською мовою навчання)**

*Спеціальність 13.00.02 - теорія і методика
навчання української мови*

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ - 1997

ДБ. 38 371

Дисертація є рукописом

Робота виконана в Слов'янському державному педагогічному інституті

- Науковий керівник** — кандидат педагогічних наук, професор
ГОРБАЧУК Василь Тихонович
- Офіційні опоненти** — член-кореспондент АПН України, доктор педагогічних наук, професор
БЛЯЄВ Олександр Михайлович
- кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
ХОРОШКОВСЬКА Ольга Назарівна

Провідна установа — Харківський державний педагогічний університет ім.Г.Сковороди

Захист дисертації відбудеться «17» Вересня 1997 р. о 14.⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 01.32.01 в Інституті педагогіки АПН України (252001, м.Київ-1, вул.Трьохсвятительська, 8, зал засідань).

Із дисертацією можна ознайомитися в науковій частині Інституту педагогіки АПН України.

Автореферат розіслано «14» серпня 1997 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н.В.БОНДАРЕНКО

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00751206 (L)

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ.

Актуальність дослідження. У "Концепції навчання української мови в школах України" зазначається, що вивчення мови повинно ґрунтуватися на "діяльнісно-проблемному підході до організації навчального процесу", метою якого має бути "головним чином підвищення культури мовлення та грамотності школярів"¹.

Грамотність у широкому розумінні означає володіння багатствами мови, вміння мислити і говорити, творити власне висловлювання, у вузькому розумінні — орфографічну та пунктуаційну грамотність, що є невід'ємним елементом освіченості і культури людини. Тому при всій гостроті таких проблем, як розвиток усного і писемного мовлення та культура мовлення, значення правопису у шкільному курсі української мови важко переоцінити.

Орфографічна грамотність — це здатність аналізувати писемне мовлення на семантичному рівні, спираючись у вирішенні завдань правопису на значення морфем, загальний зміст висловлювання.

У навчанні мови в сучасній школі орфографія посідає одне з чільних місць. За чинною програмою систематичне її вивчення здійснюється головним чином у 5-7 класах, у наступних вивчене повторюється, узагальнюється на більш високому рівні і новому текстовому (лексичному) матеріалі.

Ставлення до орфографії час від часу змінювалося. У 30-50-і рр. вивчення мови в основному зводилося до засвоєння граматики і правопису.

У зв'язку з перебудовою змісту мовної освіти в школі (60-і роки)

¹Беляев О.М., Скуратівський Л.В., Симоноенкова Л.М., Шелехова Г.Т. Концепція навчання державної мови в школах України // Диво-слово. — 1996. — №1. — С.19.

на перший план було висунуто вимогу розвитку мовлення учнів, у результаті чого багато вчителів стали меншу увагу приділяти роботі над орфографією. Тому рівень орфографічної грамотності учнів значно знизився. Увага дослідників здебільшого спрямовувалася на розробку методики розвитку усного і писемного мовлення. Однак, починаючи ще з 50-х років, з'являлися дисертаційні дослідження з окремих питань методики навчання орфографії (О.М.Беляєв, Л.М.Симоненкова, М.В.Бардаш, С.В.Бондаренко, М.С.Вашуленко, О.Н.Хорошковська, І.М.Хом'як, Л.Г.Райська, О.В.Караман та ін.). З нашою темою певною мірою пов'язані лише дві.

У дисертації С.В.Бондаренко головну увагу приділено вивченню способів творення слів та їх форм, у І.М.Хом'яка — роботі з орфографії під час вивчення лише словотвору. Крім того, в усіх дослідженнях висвітлюються питання методики орфографії у школах з українською мовою навчання. Щоправда, є дисертації, присвячені навчанню української орфографії в умовах близькоспорідненого білінгвізму (О.Ф.Коломийченко) та алгоритмізації як методу формування орфографічних навичок в умовах паралельного навчання української і російської мов (Н.Г.Пирого), у яких висвітлено як позитивний, так і негативний вплив російської орфографії на засвоєння української.

Наукових досліджень, присвячених формуванню орфографічних умінь і навичок на заняттях з української мови в процесі вивчення будови слова і словотвору в російськомовній школі, досі не було.

Певне місце методиці орфографії відводиться в посібниках В.О.Горпинича¹ і М.Я.Плюц². Питань методики орфографії принагідно

¹Горпинич В.О. Будова слова і словотвір. — К.: Рад. шк., 1977. — 117с.

²Плюц М.Я. Словотворення та вивчення його в школі: Посібник для вчит. — Вид.2-е, перероб. — К.: Рад.шк., 1985. — 125 с.

торкається А.П.Медусhevський у посібнику про навчання фонетики і морфології в школі. Загальні питання навчання орфографії висвітлюються у курсах методик С.Х.Чавдарова, Є.М.Дмитровського, навчальних посібниках Н.Г.Шкуратяної, О.М.Беляєва та ін., І.С.Олійника та ін.

Окремі питання методики орфографії під час вивчення будови слова і словотвору розглядаються в статтях, що друкувалися в останні роки в журналах "Початкова школа" (Н.О.Воскресенська, Л.Г.Роцина, В.П.Савицька), "Українська мова і література в школі" ("Дивослово") (А.А.Безвужко, В.Я.Білоголовський, М.С.Вашуленко, М.В.Девдера, О.А.Дорошенко, Г.Р.Передрій, Л.М.Симоненкова, Т.П.Симоненкова, І.М.Хом'як), "Русский язык в школе" (І.І.Блінов), "Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР" (Г.М.Іваницька, В.О.Корсаков, В.С.Ямпольська).

Методистам і вчителям-практикам певною мірою прислужилися дослідження й посібники з методики навчання російської орфографії в Україні, зокрема кандидатська дисертація І.М.Мельниченко (1965), посібник М.Т.Баранова та Г.М.Іваницької (1987), теоретико-експериментальні дослідження О.В.Текучова, М.В.Ушакова, М.М.Раумовської, М.С.Рождественського, Л.О.Тростенцової, Н.М.Алгазіної, О.І.Власенкова; психологів Д.М.Богоявленського, О.Д.Божович, С.Ф.Жуйкова та ін.

Аналіз методичної та психологічної літератури, досвіду роботи вчителів-словесників дають підставу зробити такі висновки:

1. Проблема навчання української орфографії була предметом дослідження не одного покоління методистів і психологів.

2. У теорії і практиці навчання орфографії в школі є певні здобутки, на яких ґрунтуються праці сучасних методистів та вчителів-практиків. Проте відсутня чітка система роботи з орфографії у процесі вивчення будови слова і словотвору, зокрема в російськомовній школі, а саме ці розділи містять складні орфографічні правила, у застосуванні яких учні припускаються багатьох грубих помилок. Спос-

тереження показують, що орфографічна грамотність сучасних школярів є недостатньою, тим часом письмо з помилками свідчить про низьку мовну і загальну культуру учня. Неграмотне письмо перешкоджає розумінню тексту, спотворює зміст висловлювання, отже, заважає успішному спілкуванню.

3. У підручниках української мови для шкіл з російською мовою навчання (5-7класи) відсутня струнка система роботи з орфографії, мало вправ на закріплення і повторення вивчених правил; винятки з правил здебільшого вивчаються епізодично, не повторюючись у вправах з інших розділів, у тім числі з розвитку зв'язаного мовлення.

4. Багато вчителів-практиків, не враховуючи належним чином специфіки роботи з української мови в школі з російською мовою навчання, механічно переносять із теорії і практики рідної мови методи і прийоми роботи.

На заняттях з української мови недостатньо використовуються потенційні можливості взаємозв'язку у вивченні близьких мов, зокрема переносу знань, умінь і навичок (транспозиція), набутих на уроках рідної мови, та попередження і подолання міжмовної інтерференції.

Дисертація присвячена методиці формування в учнів орфографічних умінь і навичок у процесі вивчення будови слова і словотвору в школах з російською мовою навчання.

Актуальність дослідження зумовлена, по-перше, важливістю проблеми поліпшення орфографічної грамотності учнів у російськомовній школі, по-друге, недостатньою розробленістю у теорії і практиці чіткої системи орфографічних занять з будови слова і словотвору, знання яких пов'язане із засвоєнням великої кількості "важких" орфограм.

Об'єкт дослідження — процес навчання української орфографії в школі з російською мовою навчання.

Предмет дослідження — система роботи над формуванням орфографічних навичок учнів під час вивчення розділу "Будова слова.

Словотвір. Орфографія."

Мета дослідження: розробити науково обґрунтовану та експериментально перевірену систему навчання української орфографії на заняттях з будови слова і словотвору в школі з російською мовою навчання.

Гіпотеза дослідження. Ефективність формування орфографічних умінь і навичок у процесі вивчення будови слова і словотвору в російськомовній школі значно підвищиться, якщо:

а) подібний в українській і російській мовах навчальний матеріал структурувати укрупненими, логічно завершеними частинами, застосовуючи поряд із чинними вдосконалені узагальнюючі таблиці і схеми;

б) вивільнений час використати для проведення системи практичних завдань і вправ, на вироблення орфографічних умінь і навичок учнів;

в) забезпечити цілеспрямоване систематичне повторення вивченого з орфографії.

Для досягнення поставленої мети і перевірки достовірності гіпотези треба було розв'язати такі завдання:

1) проаналізувати й узагальнити досвід навчання орфографії української мови в російськомовних школах України;

2) виявити типові орфографічні помилки учнів, пов'язані з вивченням будови слова, словотвору, та їх причини;

3) розробити й експериментально перевірити ефективність пропонованої системи роботи над формуванням орфографічних навичок учнів у процесі вивчення будови слова, словотвору.

Методологічною основою дослідження є праці лінгвістів з будови слова і словотвору (Л.В.Вознюк, В.О.Горпинич, М.А.Жовтобрюх, І.І.Ковалик, М.Я.Плющ, Г.П.Циганенко), психологів про природу орфографічної навички та поетапне формування розумових дій (Д.М.Богоявленський, О.Д.Божович, П.Я.Гальперін, Л.М.Проколієнко, М.О.Пучковський), методистів щодо шляхів і способів формування орфографічної навички з урахуванням характеру написань (М.Т.Варанов, М.В.Бардаш, О.М.Беляєв,

М.С.Вашуленко, М.М.Разумовська, Л.М.Симоненкова, О.Н.Хорошковська, Н.Г.Шкуратяна та ін.).

Для вирішення поставлених завдань було використано такі методи дослідження:

теоретичні: критичний аналіз спеціальної лінгвістичної, психологічної, методичної літератури; теоретичне осмислення і узагальнення передового досвіду роботи вчителів української і російської мов;

емпіричні: констатуючий зріз, педагогічний експеримент (пошуковий, формуючий, контрольний), спостереження й аналіз уроків учителів-словесників, бесіди з учителями й учнями (класні, групові, індивідуальні), анкетування учнів, аналіз поурочних планів, учнівських робіт.

Наукова новизна і теоретична значущість дослідження. Розроблено ефективну методику формування орфографічних умінь і навичок учнів у процесі вивчення будови слова і словотвору в школі з російською мовою навчання, що полягає в застосуванні різних способів структурування програмового матеріалу для занять, удосконалених узагальнюючих таблиць і схем, створенні системи орфографічних завдань і вправ, організації цілеспрямованого повторення з орфографії, ровосередженій роботі над помилками.

Практичне значення дослідження. Пропонована методика роботи над формуванням орфографічних умінь і навичок у процесі вивчення будови слова і словотвору може бути використана для вдосконалення шкільних програм і підручників, написання методичних посібників, у курсовій перепідготовці вчителів, у лекційних і практичних заняттях із студентами, в шкільній практиці.

Вірогідність і обґрунтованість результатів дослідження забезпечуються опорою на здобутки лінгвістичної та педагогічної наук, узгодженістю одержаних висновків з основними положеннями сучасних методичних концепцій навчання державної мови; застосуванням методів,

адекватних меті і завданням дослідження, зокрема педагогічного експерименту.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й результати дослідження обговорювалися у доповідях та виступах, на науково-практичних конференціях у Слов'янському педінституті (1993-1997рр.), на міжвузівській науково-практичній конференції у місті Донецьку (1996р.), у лекціях із спецкурсу, на практично-лабораторних заняттях для студентів Слов'янського педагогічного інституту та під час педагогічної практики, у методичних рекомендаціях і журнальних статтях автора, опублікованих у науково-методичних журналах та збірниках.

На захист виносяться:

1. Способи структурування програмового матеріалу з будови слова і словотвору на заняттях з української мови в школах з російською мовою навчання.
2. Удосконалені за змістом, структурою та способом застосування узагальнюючі таблиці і схеми.
3. Методика організації занять з орфографії під час вивчення будови слова і словотвору.

СТРУКТУРА ТА ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку основної використаної літератури, додатка.

У вступі обгрунтовано актуальність проблеми, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання і гіпотезу дослідження, охарактеризовано методи, етапи експериментально-дослідної роботи, розкрито вірогідність, наукову новизну, теоретичну і практичну значущість одержаних результатів.

У першому розділі — "Теоретичні основи грамотного письма" —

подаються відомості з історії методики навчання орфографії, аналізується лінгвістична природа написань, розглядаються психологічні та методичні засади грамотного письма.

У методиці навчання орфографії існували різні напрями щодо способів формування в учнів навичок грамотного письма — граматичний і антиграматичний. Представниками граматичного напрямку були Ф.І.Буслаєв, К.Д.Ушинський, Д.І.Тихомиров, М.А.Корф, М.Ф.Бунаков, Ф.Ф.Пуцкович, П.Н.Солонина, які, виходячи з основного дидактичного принципу — свідомості навчання, в засвоєнні орфографії провідну роль надавали граматиці, граматико-орфографічним правилам і вправам.

Механістична концепція навчання правопису знайшла своїх прихильників в особах І.Бормана, В.Лая, Е.Меймана; вона відтіснила на другий план граматику, надаючи перевагу моторній і зоровій пам'яті (списуванню готових зразків), механічній навичці, утворення якої не залежить від закономірностей фонетичної і граматичної системи мови (В.А.Зелінський, М.П.Раєвський, А.Л.Зачиняєв та ін.).

Проте граматична теорія навчання орфографії впевнено пробивала собі дорогу в лінгвістично-методичній літературі та шкільній практиці й остаточно сформувалася в другій половині XIX ст.

Положення граматичної теорії такі:

1) основою навчання правопису є граматику, знання правил, які закріплюються різноманітними вправами, що необхідні для вироблення стійких орфографічних навичок;

2) роль пам'яті (зорової, слухової, моторної) в навчанні орфографії підпорядкована граматиці й визначається залежно від характеру засвоєваних орфограм. Важливе значення мають увага, інтерес та ряд інших психофізіологічних факторів.

Орфографія української мови становить струнку систему, в основі якої лежать певні принципи.

Мовознавці і методисти по-різному підходять до визначення про-

відного принципу української орфографії. Більшість вважають, що орфографія української мови ґрунтується на двох основних принципах — фонетичному і морфологічному, а також певну роль відіграють традиційний та диференціюючий (М.А.Жовтобрюх, А.П.Медушевський, О.Т.Волох, А.П.Грищенко, М.Я.Плющ, В.В.Лобода, Н.І.Тоцька, М.В.Бардаш (Сокирко), Г.Р.Передрій, Н.Г.Шкуратяна та ін.).

Розуміння лінгвістичної природи написань допомагає вибрати найбільш ефективні методи і прийоми роботи, визначити види усних та письмових вправ, необхідних для вироблення навичок, точно ставити конкретні завдання в опрацюванні окремих орфографічних тем, передбачати наявні труднощі, з'ясувати причини різноманітних помилок, що допускаються учнями, і знаходити засоби для їх попередження і виправлення.

Питання теорії і методики орфографії не може вирішуватися без урахування психологічних особливостей засвоєння різних орфограм. Із психологією пов'язані розуміння орфограми, увага, осмислення орфографічних явищ, узагальнення, розпізнавання орфограм і формулювання правил, вироблення орфографічної навички.

У психології та методиці мови формування орфографічної навички розглядається як утворення у свідомості людини ланцюжка тимчасових зв'язків-асоціацій. Психологи і методисти (Д.М.Богоявленський, О.Д.Вожович, А.Г.Вишнепольська, С.Ф.Жуйков, Л.М.Проколієнко, М.О.Пучковський, П.О.Афанасьєв, М.В.Бардаш (Сокирко), О.М.Беляєв, Г.Р.Передрій, М.С.Поздняков, М.С.Рожественський, С.Х.Чавдаров, Н.Г.Шкуратяна та ін.) доводили важливість диференційованого підходу до навчання орфографії відповідно до характеру написань. У навчанні орфографії позитивну роль відіграють усі види пам'яті (зорова, слухова, моторна). Діючи в сукупності, вони полегшують процес вироблення навички.

Серед прийомів навчання, крім мотивації, доказу, особливого

значення в школі з російською мовою навчання набуває прийом зіставлення орфографічних явищ російської і української мов, чим досягається краще їх розуміння і міцніше засвоєння.

М.О.Пучковський надавав великого значення різним видам розбору, зокрема орфографічному, у процесі якого вчитель "мусить сприяти тому, щоб учень не тільки знав вичерпне формулювання правила, але й виробляв також лаконічне мотивування тієї або іншої орфограми"¹.

Дослідженнями психологів (А.Г.Вишнепольська, Д.М.Богоявленський та ін.) встановлено: велике значення для засвоєння правопису має поєднання читання і письма, взаємодія між читанням і письмом підвищує орфографічну грамотність; сформована навичка читання передбачає оперування значущими елементами мови — морфемами і словами, що допомагають миттєво схопити смисл понять і висловлювань у цілому.

Умови, що сприяють розвитку орфографічної навички: а) розуміння учнями лексичного значення слів і змісту речень; б) правильне читання; в) увага до слова і його написання; г) якість дидактичного матеріалу; д) попередження й подолання помилок; е) диференційований підхід до засвоєння написань.

У другому розділі — "Теорія і практика навчання орфографії в сучасній школі" — зроблено аналіз літератури, посібників, навчальних програм і підручників, здобутків і недоліків у навчанні орфографії на заняттях з будови слова і словотвору, визначено рівень орфографічної грамотності учнів 5-го класу шкіл з російською мовою навчання.

Починаючи від Ф.І.Буслаєва, К.Д.Ушинського, кращі педагоги-методисти надавали великого значення вивченню будови слова. Д.І.Тихоміров вважав, що знання будови слова, вміння виділяти в ньому складові частини є "найнадійнішим засобом" в оволодінні правописом.

¹Пучковський М.О. Про психологію правописних навичок. — К., 1941,

За чинною програмою матеріал з будови слова і словотвору подано в одному розділі "Будова слова. Словотвір. Орфографія", на вивчення якого відводиться 17 годин. В опрацюванні матеріалу з орфографії дотримано певної послідовності, що порушується в одному випадку: написання префіксів подається після матеріалу, пов'язаного зі змістом словотвору.

Програма недостатньо орієнтує на вивчення деяких орфографічних тем, що потребують більш досконалого засвоєння й закріплення. Тут бракує, зокрема, питань: "Написання найуживаніших суфіксів", "Способи словотворення в українській мові". Знання їх пов'язане із написанням складних слів — іменників, прикметників, числівників і особливо прислівників, з вивченням яких діти зустрінуться в наступних класах. Відсутнє питання про відмінність передачі на письмі префіксів **з-**, **роз-**, **без-** перед глухими приголосними в українській і російській мовах.

Вважаємо за доцільне дещо змінити порядок розташування розділів у курсі 5-го класу: відомості з синтаксису і пунктуації подати після словотвору, а лексикологію і фразеологію — після відомостей із синтаксису. Розділ "Будова слова. Словотвір", який, по суті, вивчається в кінці навчального року, слід подати після розділу "Фонетика". Це забезпечить неперервність в опрацюванні передбачених програмою питань орфографії.

Ряд дослідників та вчителів (Л.Г.Райська, О.Ф.Коломийченко, Н.Г.Пирога, О.В.Малихіна) рекомендує виділити матеріал з орфографії, що вивчається в 5-7-х класах, в окремий розділ.

У цілому погоджуючись із цим, вважаємо більш доцільним вмістити такий розділ у кінці курсів 5-9-их класів, щоб учні могли, виконуючи практичні завдання і вправи, звернутися до них під час вибору написання. Теоретичні відомості з орфографії в 10-11-х класах повинні мати довідковий характер.

Зміст розділу "Орфографія" пропонується такий: перенос частин слова; спрощення груп приголосних; вживання м'якого знака; вживання апострофа; подвоєні букви; написання букв на позначення голосних і приголосних звуків у корені; написання префіксів і найуживаніших суфіксів, правопис слів іншомовного походження; вживання великої літери; написання прізвищ і географічних назв; НЕ і НИ з іменниками, прикметниками, прислівниками; написання складних іменників, прикметників, прислівників.

Завдяки зведенню правил орфографія постане перед учнями в стрункій системі, що конче важливо для усвідомленого засвоєння правописних норм.

У підручнику для 5-го класу шкіл з російською мовою навчання матеріал з будови слова і словотвору подається у двох розділах. Підручник реалізує вимоги програми, а інколи навіть доповнює прогалини (зведено тему "Способи словотворення в українській мові").

Теоретична частина розділів "Будова слова. Орфографія", "Словотвір. Орфографія" викладена послідовно, доступною для учнів 5-го класу формою. В окремих випадках є опора на знання, набуті в початкових класах. Виклад матеріалу подано з опорою на рідну мову ("Чергування голосних і приголосних", "Способи словотворення в українській мові").

Практична частина підручника містить різні завдання і вправи з орфографії, серед яких переважають репродуктивні, почасти конструктивні, проте кількість вправ на доказ, узагальнення обмежена. У вправах з розвитку мовлення обмаль додаткових завдань з орфографії.

Отже, шкільні підручники, попри їх позитивні якості, потребують подальшого вдосконалення в напрямку розробки чіткої системи орфографічних завдань і вправ, а також забезпечення систематичного повторення орфографії упродовж усього курсу мови.

У школах України набуто певний досвід роботи з орфографії, який

потребує узагальнення і поширення. Крім евристичної бесіди, спостереження над мовою, практикуються перевірені багаторічним досвідом прийоми із застосуванням елементів програмованого навчання, алгоритмізації, зіставлення і порівняння, а також такі ефективні вправи з орфографії, як ситуативні, пов'язані із складанням зв'язного тексту з урахуванням заданої ситуації та потреби вжити слова з виучуваними орфограмами, міні-диктанти (розподільні, повторної, інформаційної, швидкої дії та ін.).

Проте в роботі вчителів є ряд істотних недоліків. Головний із них полягає в тому, що учні, вербально засвоївши правила, не завжди користуються ними під час вибору правильного написання, покладаючись на слух або зорову пам'ять, не мають належних навичок швидко і безпомилково застосовувати їх на практиці. Це пояснюється недостатньою кількістю орфографічних вправ, відсутністю стрункої системи в роботі з орфографії. Рідко, здебільшого епізодично, проводиться повторення вивчених орфограм. У роботах з розвитку мовлення нечасто практикуються додаткові завдання з орфографії, недостатньо вивчаються причини орфографічних помилок, поверхово проводиться їх аналіз, що негативно позначається на попередженні та подоланні неправильних написань. Вадю роботи з орфографії є також те, що засвоєне з учнями на заняттях з будови слова і словотвору не закріплюється достатньо мірою в подальшому при вивченні наступних розділів програми.

Для одержання вихідних даних, що характеризують рівень сформованості орфографічних умінь і навичок учнів, було проведено констатуючі зрізи у 5-х класах дев'яти шкіл з російською мовою навчання різних регіонів України, зокрема Донецької, Харківської, Дніпропетровської областей.

Для зрізів було визначено п'ятнадцять класів із загальною кількістю учнів 456.

Мета зрізових робіт — перевірити ступінь засвоєння учнями

теоретичних відомостей з будови слова та вміння застосовувати їх на практиці.

Зріз проводився розосереджено. Йому передувало анкетування, метою якого було в'ясувати, як учні працюють над орфографією.

Зрізові завдання були такого змісту.

1. Розібрати слова за будовою.
2. Списати текст, вставити пропущені букви.
3. Словниковий диктант.
4. Диктант із додатковим завданням (додаткове завдання — підкреслити орфограми).
5. Твір-мініатюра за опорними словами.

Результати зрізових робіт показують, що учні недостатньо засвоїли будову слова. По-перше, не розрізняючи морфем, багато п'ятикласників не співвідносить правило з певною частиною слова, тому не користується ним; по-друге, не вміє знаходити орфограму у слові, не бачить її.

Рівень орфографічної грамотності учнів свідчить про необхідність удосконалення змісту й методики навчання правопису в школі, зокрема розробки ефективної системи проведення занять.

У третьому розділі — "Експериментально-дослідне навчання за пропонованою методикою" — визначено мету й завдання експерименту, описується система роботи з орфографії у процесі вивчення будови слова і словотвору в російськомовній школі, дано аналіз результатів дослідження, обгрунтовано ефективність розробленої методики.

Експериментально-дослідне навчання проводилося в 5-х класах дев'яти шкіл з російською мовою навчання Донецької, Харківської, Дніпропетровської областей. Усього дослідженням було охоплено в експериментальних класах 265 учнів, у контрольних — 261 учень.

Мета експерименту — перевірити ефективність розробленої системи навчання орфографії на заняттях з будови слова і словотвору в школі

з російською мовою навчання, що включає зміст, форми й методи роботи, практичні завдання, вправи тощо.

Під час експерименту ставилися такі завдання:

— уточнити зміст і порядок вивчення теоретичних відомостей з будови слова і словотвору, перелік правил з орфографії;

— перевірити ефективність різних способів структурування програмового матеріалу з будови слова і словотвору, визначити місце міжмовних зіставлень;

— удосконалити чинні узагальнюючі таблиці і схеми з будови слова та словотвору, перевірити їх ефективність;

— визначити найбільш ефективні методи і засоби навчання орфографії;

— розробити систему орфографічних завдань і вправ з будови слова і словотвору.

У контрольних класах згідно з традицією матеріал вивчався невеликими, подрібненими частинами, а в експериментальних — укрупненими. Крім логічної завершеності, враховувалися складність матеріалу, насиченість правилами й орфограмами, можливість утримання його в пам'яті, рівень осмислення й засвоєння.

Частково подібний матеріал, який учні засвоюють з певними труднощами, планувалося вивчати меншими частинами (написання префіксів, складних слів; о,е після ж,ч,ш,щ).

Особливість експериментального календарного плану полягає в тому, що, по-перше, він спрямований на вивчення матеріалу з будови слова і словотвору з урахуванням знань, набутих учнями в молодших класах (реалізація принципу наступності), а також на заняттях з російської мови (з урахуванням транспозиції та інтерференції); по-друге, приділено достатньо уваги роботі з орфографії та розвитку мовлення учнів; по-третє, передбачалася система уроків з формування орфографічних умінь і навичок учнів, а також з узагальнюючого повто-

рення; по-четверте, оптимальна кількість часу відводилася на різні види вправ з орфографії. Крім того, план передбачав систематичне повторення вивченого з орфографії на кожному уроці, а в деяких випадках випереджав матеріал, що мав вивчатися згодом (наприклад, написання префіксів **в-**, **с-**; правопис складних слів). Це давало змогу витратити на вивчення теорії менше часу і створювало підґрунтя для легшого засвоєння складних орфографічних тем. Відповідно до значущих частин слова окремо групувалися орфограми в корені, в префіксі і суфіксі.

Вивчення матеріалу з орфографії здійснювалося в процесі ознайомлення з теоретичними відомостями (чергування голосних і приголосних у корені слів, способи словотворення, зміна приголосних при словотворенні та ін.) і на спеціальних заняттях ("Орфограми в корені", "Орфограми в префіксі, суфіксі"), а головне — на уроках формування умінь і навичок учнів.

Оскільки ряд учених дійшли висновку, що розвиток мислення, самостійність учнів у вирішенні складних теоретичних і практичних завдань залежать не тільки від методів, прийомів, засобів навчання, але й від способів структурування навчального матеріалу, системи викладу його (А.М.Сохор, Л.В.Ітельсон, А.Я.Краймер, Л.Я.Зоріна та ін.), то, структуруючи матеріал з будови слова і словотвору, ми прагнули передусім забезпечити свідоме засвоєння учнями правил орфографії та формування міцних умінь і навичок. Цьому сприяв і перерозподіл годин на теорію і практику з урахуванням подібного, частково подібного, специфічного, протилежного в обох мовах.

З метою попередження й подолання інтерференції особлива увага приділялася написанням, що збігаються в обох мовах частково. Враховувалися зміст матеріалу, його обсяг, смислова завершеність та доступність для учнів, можливість утримання його в пам'яті, осмислення засвоєння за допомогою узагальнюючих таблиць і схем, зручних у

користуванні. В результаті укрупнення дидактичних одиниць уроки за своїм змістом, структурою, технологією зазнали значного вдосконалення. Практикувалися такі типи уроків: вивчення нового матеріалу, формування вмінь і навичок, узагальнення і систематизації вивченого, уроки розвитку мовлення, урок повторення.

Застосовувалися різні способи структурування матеріалу — горизонтальне, що об'єднувало кілька тем в одному уроці, наприклад "Основа слова, закінчення, корінь, префікс, суфікс"; вертикальне, або наскрізне, — орфограми в корені, префіксі, суфіксі; за контрастом (поняття префікса і суфікса, написання слів разом і окремо).

Оскільки, на думку психологів (Д.М.Богоявленський, С.М.Жуйков та ін.), учні, виконуючи розумові дії, втомлюються не від обсягу й складності матеріалу, що вивчається, а насамперед від одноманітності роботи, було розроблено таку методику занять, що забезпечувала активну навчально-пізнавальну діяльність учнів.

Застосовувалися методи навчання:

1. Пояснювально-ілюстративний. Учитель давав готову інформацію усно, використовуючи при потребі, крім підручника, таблиці, схеми, графопроектор. Цей метод забезпечував в основному перший рівень знань, їх слухово-зорове сприймання, при цьому зверталася увага на тип і вид орфограми та її написання.

2. На другому рівні, виконуючи різні вправи, учні відтворювали і повторювали вивчений теоретичний матеріал та правила орфографії, спрямовані на формування відповідних умінь і навичок.

3. Третій рівень пов'язувався з виконанням учнями проблемних завдань і запитань, які ставив перед ними учитель, що сприяло більш свідомому вибору написань (пишемо **годинник** — від **година**, але **юний**, бо слово є твірним для **юнь**).

4. На четвертому рівні дослідницьким методом учні самостійно розв'язували проблему, вчилися бачити її, висловлювати припущення,

будувати докази, робити висновки. Це стимулювало творчу діяльність учнів, сприяло розвитку їхнього пізнавального інтересу, що позитивно позначалося на знаннях, уміннях і навичках.

До засвоєння теоретичного матеріалу ставилися такі вимоги:

— добре знати правило, уміти застосовувати його практично, користуючись при потребі скороченим формулюванням (пишу **весна**, бо **весни**);

— уміти застосувати правило, крім звичайних, у нестандартних ситуаціях, зокрема в переказах і творах;

— розрізнати подібне й відмінне у змісті й формулюванні орфографічних правил в українській і російській мовах.

Вправи були різні за характером — репродуктивні (за зразком), конструктивні (на заміну слів і словосполучень та перебудову речень) і творчі (складання речень і зв'язних текстів за опорними словами, переклади, розгадування ребусів і шарад) і давалися з урахуванням наростаючої складності; усні вправи здебільшого передували письмовим. Серед навчальних диктантів чільне місце в експерименті посідали попереджувальні з варіантом — коментоване письмо та пояснювальні, словникові (слухо-зорові, зорово-слухові), "перевіряю себе", вільні, творчі, диктанти-переклади, а також нові ефективні види диктантів: завдання-тест, диктанти інформаційної дії, розподільні, графічні та ін. Тексти добиралися, по-перше, з достатнім насиченням потрібних орфограм, по-друге, на формування комунікативних умінь і навичок.

Згідно з пропонованою методикою навчання широко практикувалися фонетичний, морфемний, словотворчий розбір у поєднанні з орфографічним.

Опрацювання помилок, допущених у письмових роботах, проводилося протягом кількох уроків, розосереджено, що давало змогу вчителів міцніше закріпити знання учнів, оскільки повторювалося певне правило або кілька правил з однієї теми.

Робота з орфограмою здійснювалася поетапно:

— виписати слово для аналізу, з'ясувати наявність у ньому орфограми, визначити тип, вид, умову (у слові **вишневий** — орфограма буква **и** на позначення звуку [и] в ненаголошеній позиції);

— вказати місце орфограми (буква **и** в корені слова);

— сформулювати орфографічне правило (перевіряємо, поставивши голосний звук під наголос: **виш^іня**).

Оскільки орфографічна грамотність значною мірою залежить від різних видів (вголос і про себе) читання, в чому активну роль відіграє зорова пам'ять, у дослідному навчанні велика увага приділялася прийомам вироблення якостей читання — правильності, виразності, свідомості, швидкості. Щоб забезпечити перенос знань у довготривалу пам'ять, матеріал повторювався в системі й не один раз, певними частинами, на різних етапах уроку і в різних формах.

У ході експериментально-дослідного навчання поряд із чинними використовувалися складені нами узагальнюючі таблиці і схеми (всього 14). У контрольних класах їх застосовували один раз, тобто у функції наочного об'єкта, який допомагав учителю пояснити новий матеріал.

Згідно з пропонованою методикою в експериментальних класах таблиці застосовували тричі: перший раз — на уроці вивчення теми, тобто на початковому етапі, другий — матеріал відтворювався у вигляді схеми-алгоритму, третій — на уроці повторення, узагальнення чи систематизації знань.

Відповідно до мети дослідження визначено систему занять з орфографії, що включала їх зміст, форми й методи проведення, практичні завдання і вправи.

Для перевірки ефективності розробленої нами методики в процесі вивчення будови слова і словотвору проводилися тестування, контрольні диктанти, твір, самостійна робота, бесіди з учнями, вчителями. Крім того, після вивчення чи повторення орфографічної теми п'яти-

класники писали словникові диктанти, перевірка знань проводилася за допомогою перфокарт, що давало можливість бачити рівень засвоєння учнями матеріалу.

Наводимо результати виконаних робіт.

Види робіт	Експериментальні класи				Контрольні класи				кільк. учнів	кільк. учнів
	"5"	"4"	"3"	"2"	"5"	"4"	"3"	"2"		
	%	%	%	%	%	%	%	%		
Тест	20	47	27	6	261	13	30	38	19	256
Диктант	25	42	23	10	257	16	35	31	18	253
Переказ	23	40	22	15	254	10	34	33	23	248
Твір	23	56	14	7	252	12	47	25	16	251
Самостійна робота	28	46	19	7	255	16	35	34	15	258
Диктант із додатковим завданням	11	69	18	2	257	3	52	33	12	261

Як видно з таблиці, якість знань, умінь і навичок в експериментальних класах значно вища, ніж у контрольних. Учні експериментальних класів виявили більш глибокі й міцні знання, вміють вільно оперувати ними на практиці. Оцінки "5" і "4" в експериментальних класах одержали 72% учнів, у контрольних — 51%; на "2" оцінено роботи відповідно 8% і 17% учнів.

У підсумковій бесіді вчителі відзначили, що переважна більшість учнів виявила високу активність у набутті теоретичних знань і практичних навичок. У той же час учні зі слабкими знаннями, нестійкою увагою не завжди до кінця справлялися із завданням. Проте

в процесі експериментально-дослідного навчання у них, як показала бесіда та спеціальні спостереження за їх роботою, з'явився інтерес до знань з мови, до читання книги; школярі стали активніше працювати на уроках, не байдужі були до оцінки, яку їм виставляли, чого раніше за ними не помічалося.

У висновках узагальнюються результати проведеного дослідження. Відзначається, зокрема, що:

експериментально-дослідне навчання підтвердило висунуту гіпотезу, згідно з якою ефективність формування орфографічних умінь і навичок у процесі вивчення будови слова і словотвору в російськомовній школі значно підвищиться, якщо:

а) подібний в українській і російській мовах навчальний матеріал структурувати укрупненими, логічно завершеними частинами, застосовуючи поряд із чинними вдосконалені узагальнюючі таблиці і схеми;

б) вивільнений час використати для проведення системи практичних завдань і вправ, на вироблення орфографічних та комунікативних умінь і навичок учнів;

в) забезпечити цілеспрямоване систематичне повторення вивченого з орфографії.

Застосування різних способів структурування (горизонтальне, наскрізне, за контрастом) програмового матеріалу значно заощаджує навчальний час для практичних завдань і вправ, активізує пізнавальну діяльність учнів, забезпечує системність знань, попередження і подолання міжмовної інтерференції.

Ефективність розробленої системи занять із розділів "Будова слова" і "Словотвір" характеризує раціональне співвідношення між різними типами уроків із наданням переваги урокам формування вмінь і навичок, урахування подібного й відмінного в орфографії української і російської мов та характеру написань (фонетичних, морфологічних, диференціюючих, історичних), широке використання узагальнюючих таб-

лиць і схем, інтенсивна мовна практика учнів. Чільне місце серед орфографічних вправ посідають конструктивні і творчі вправи, пізнавальні завдання, пов'язані з розвитком мислительної діяльності учнів. Багато важить систематичне, цілеспрямоване повторення вивченого з орфографії, зокрема циклове (орфограми в корені, префіксі, суфіксі), розосереджена робота над попередженням і подоланням орфографічних помилок, органічне поєднання фонетичного, морфемного, словотвірного та орфографічного розбору, вправи на вироблення в учнів навичок читання.

Зміст розділу "Будова слова. Словотвір. Орфографія" у чинній програмі потребує перегляду, вдосконалення, зміни порядку розміщення навчального матеріалу. Програмний матеріал слід поділити на два розділи: "Будова слова" і "Словотвір", які доцільніше вивчати після фонетики, оскільки розгляд їх наприкінці року не дає належного ефекту, позбавляє можливості повторювати вивчені орфограми на заняттях із синтаксису, з лексики та фразеології.

Дослідження не охоплює всіх питань проблеми формування в учнів орфографічних умінь і навичок у процесі вивчення будови слова і словотвору в російськомовній школі. Невирішеним залишається питання про виділення в кінці підручника для 5-го класу невеликого заключного розділу, що містив би основні правила орфографії, до яких учень міг би при потребі звернутися. У 6-9-х класах у розділ "Орфографія" слід дати правила, пов'язані з вивченням морфології і синтаксису. Перед поглибленням і систематизацією вивченого в старших класах вмістити зведення орфографічних правил. За цієї умови орфографія постане в цілісній системі, легше сприйматиметься й усвідомлюватиметься учнями.

Слід удосконалити роботу з орфографії у процесі вивчення лексики, фразеології, частин мови, синтаксису.

Основний зміст дисертації відображено в таких публікаціях:

1. Будова слова і словотвір (робота з орфографії) // Дивослово. — 1997. — N 5-6. — С.39-42.
2. Орфографічний розбір як вправа // Дивослово. — 1997. — N 4. — С.18-19.
3. Формування правописних навичок учнів // Дивослово. — 1996. — N II. — С.32-35.
4. Перспективність і наступність у процесі вивчення орфографії в середній школі // Матеріали науково-методичної конференції викладачів кафедри української мови та літератури СДПІ. — Слов'янськ, 1996. — С.48-55.
5. Правило і орфограма // Матеріали науково-методичної конференції. — Слов'янськ, 1996. — С.55-60.
6. Єдність теорії і практики у навчанні орфографії // Вопросы совершенствования учебно-воспитательной работы в школе и вузе: 36. научных статей / Уклад. Є.О.Лодатко, В.К.Сарієнко. — Слов'янськ, 1996. — С.65-68.
7. Взаємозв'язки у навчанні орфографії української і російської мов // Вопросы совершенствования учебно-воспитательной работы в школе и вузе: 36. научных статей / Уклад. Є.О.Лодатко, В.К.Сарієнко. — Слов'янськ, 1996. — С.74-78.
8. Морфемний і словотвірний розбір у зв'язку з орфографічним. — Нові педагогічні технології навчання і виховання // Матеріали міжвузівської наукової конференції / Укл. В.К.Сарієнко, В.Д.Рябчинська, Є.О.Лодатко. — Слов'янськ, 1997. — С.119-122.

Yavorska S.T.

Formation of Pupils' orthographical skills and habits in the process of word-building study.

The thesis (manuscript) for the Candidate's Degree of Pedagogics, speciality 13.00.02 Methods of Teaching the Ukrainian language. Institute of pedagogics of the Academy of Pedagogical Sciences, Kyiv, 1997.

The thesis presents the theoretical investigation the problem of the Ukrainian language teaching at school — the formation of writing skills and habits. The results are experimentally proved. The ways of further scientific research of the problem are shown too.

Яворская С.Т. Формирование у учащихся орфографических умений и навыков в процессе изучения состава слова и словообразования.

Диссертация (рукопись) на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02 — методика обучения украинскому языку. Институт педагогики АПН Украины, Киев, 1997.

В диссертации рассматриваются теоретические основы грамотного письма, достижения и недостатки обучения орфографии в современной школе. Излагаются результаты теоретико-экспериментального исследования проблемы формирования орфографических умений и навыков учащихся в процессе изучения состава слова и словообразования, актуальной для теории и практики обучения украинскому языку в школе с русским языком преподавания. Разработана и экспериментально проверена эффективная методика занятий по орфографии. Проанализированы результаты экспериментально-опытного обучения, определены пути дальнейшего научного поиска.

Ключові слова: орфографія, орфографічне правило, орфограма, тип орфограми, орфографічні вміння і навички.

Підписано до друку 27.07.1997р.
Формат 60x84 1/16. 1,5 друк. арк. Тираж 100 екз.
Віддруковано у видавничому центрі газети "В І С Т І".
м. Слов'янська Донецької обл.

433100

AB. 38.371
AB 38.371